

Юрiй ГУДИМА

ІСТОРИЧНА ГЕОМОРФОЛОГІЯ І ТЕРИТОРІЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА СВДІЧЕННЯМИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПІСУ

Галицько-Волинський літопис пропонує немало вартісної різномірної інформації, все ще використаної і засвоєної достатньо обмежено. В його багатому наповненні існує немало вартих уваги тем, які досі менше, а то й взагалі мало потрапляли до поля зору дослідників. Зокрема, він виступає цінним історичним джерелом інформації про географічні знання та уявлення не лише хронікарів, але й ширшого кола середньовічного суспільства. Головна увага літописців, звісно, була зосереджена не на природі, а, насамперед – подіях політичної історії західноукраїнських земель княжої доби. Тому інформація стосовно природних фактів і явищ у літописному викладі присутня в достатньо обмеженій подачі, здебільшого має випадковий та принагідний характер. Не дивлячись на це, на сторінках унікального джерела західноукраїнської історії XIII ст. збереглося немало вартісних відсилань до поодиноких явищ природного контексту, важливих і вартих уваги з відповідного огляду.

У процесі господарської, торгівельної і військової діяльності та з розвитком зовнішніх контактів населення Галицько-Волинської держави вже до початку XII ст. було обізнане з водними системами багатьох річок Чорноморського, Балтійського і Каспійського басейнів. З інших фізико-географічних об'єктів на території галицько-волинських земель та суміжних територій подекуди згадуються також окремі форми земної поверхні¹. Розгляд варто почати саме від них.

ГОРИ, ГОРБОГІР'Я

Власне кажучи, відомостей про особливості рельєфу тієї чи іншої місцевості на території Галицько-Волинської держави у літописах княжих часів знаходиться зовсім небагато. Та й ті, що є, не несуть достатньо конкретної інформації для висновків з позицій геоморфології. Не часто трапляються одинокі згадки про гори та невисокі горбисті пасма. Навіть Карпатам, які стосовно частіше фігурують як терен, здебільшого, військової активності, приділено надзвичайно мало уваги з огляду на сучасні уявлення про геоморфологію і, ширше, з позицій фізико-географічної характеристики. Для стародавнього автора Карпати – це “Кавькасиискыя горы . рекше Оугорьскыя”², які разом з іншими землями припали після всесвітнього потопу одному з трьох Ноевих синів – Яфетові та, згодом, – деяким народам, що від нього виводилися

¹ Оришич Т. Географічні дослідження території України у XII–XVIII ст. в контексті вивчення українознавчих традицій *Вісник Київського національного університету іме-*

ні Тараса Шевченка. Українознавство. Вип. 9. Київ, 2005. С. 46–49.

² Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей* (далее – ПСРЛ). Т. 2. Москва, 1998. Стб. 3.

у тогочасному сприйнятті, а саме – слов'янам та волохам. Проти них наприкінці IX ст. воювали угри. Міграцію останніх з долішньої течії річки Ками до басейну середнього Дунаю “Повість минулих літ” описує так: “и пришедше къ Днѣпру. сташа вежами. бѣша бо ходаще яко и Половци. и пришедше ѿ вѣстока. и оустремишася чересь горы великыя. иже прѣзвашася горы Оугорьскыя. и почаша воевати на жѣвушаа ту. сѣдаху бо ту преже Словене. и Волохове. переша землю Волыньскую”³. “...по семъ же Оугре прогнаша Волохы. и наслѣдиша землю ту. и сѣдоша съ Словеньми. покоривше ꙗ подъ са. и ѿтолѣ прозвася земла Оугорьска”⁴. Крім того, літописці як старокиївської традиції, так і пізніші волинські, ще декілька разів називають Карпати “горы Кавокасьскія рекше во Оугорьскыя”⁵, “горы Оугорьскыѣ”⁶, в однині “къ горѣ Оугорьскои”⁷, або просто – “Горою”: “король оуже вшелъ в Гору. и ту поверга возы свои”⁸, “король же прошедь Гору . и взя Санокъ городъ”⁹; “и гнаша по нихъ до Горы и возвратишася”¹⁰, “а Телебоуга поиде. поперекъ Горю”¹¹. Останнє повідомлення здатне викликати особливий інтерес, оскільки воно походить з опису походу татарських ханів Ногая і Телебути на угрів навесні 1285 р. Тому тут варто процитувати його повністю: “быѣ идоущоу шканьномуу и безаконьномуу Ногаеви. и Телебоузѣ с нимъ воевавшима землю Оугорьскоую. Нога ¹ поиде. на Брашевѣ*. а Телебоуга поиде. поперекъ Горю. што башеть переити. треими. днѣми и ходи. по . л. днѣ. и блоуда в горахъ . водимъ гнѣвомъ Бжѣимъ”¹². Цей запис свідчить, зокрема, про те як літописець уявляв собі величину Карпатських гір. Адже в період середньовіччя загальноствосованою природною мірою усякої відстані були дні. День кінного шляху в Київській землі, наприклад, дорівнював, приблизно, 50-ти кілометрам¹³. А в умовах гір, звичайно, за денний перехід можна було здолати щонайменше 25 км¹⁴. Отже, Карпати, хоча й були окремою природною межею, яка немало впливала на різні геополітичні аспекти, проте водночас були відносно незначною перепорою на шляхах людей Середньовіччя. Це неодноразово використовували, зокрема, угорці, здійснюючи завойовницькі напади на Галицькі землі. Наприклад, розповідаючи про здобуття міста Сянок** 1150 р., літописець лише між іншим повідомляє, що угорський король зробив це “прошедь Гору”¹⁵. При цьому, не вказується, що перехід був пов'язаний з якимись труднощами. Для руських князів Карпати, як природній рубіж також не виступали серйозною перешкодою у їх військових

³ У літописі Острозьких (Хлебниковсько-му) – “словенскоую”. А букви ВОЛЫ, як зазначили упорядники Іпатіївського літопису видання 1908 р., “написаны по скобленному месту”. Іпатьевская летопись. Стб. 18.

⁴ Іпатьевская летопись. Стб. 18.

⁵ Там же. Стб. 747.

⁶ Там же. Стб. 759.

⁷ Там же. Стб. 126.

⁸ Там же. Стб. 406.

⁹ Там же. Стб. 406.

¹⁰ Там же. Стб. 778.

¹¹ Там же. Стб. 890.

* Брашів (Брашино) – місто в Угорському королівстві, точніше – у південно-західній Трансільванії (Семиграді) на лівому березі річки Тіміша (лівої притоки Олта, що впадає в Дунай). Тепер – місто Брашов, центр

повіту в Румунії.

¹² Іпатьевская летопись. Стб. 890.

¹³ Бромлей Ю. В., Подольный Р. В. Создано человеком. Москва, 1984. С. 77.

¹⁴ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового запада. Москва, 1992. С. 129. Новіший, докладніше опрацьований конкретний приклад застосування такого розрахунку в прикладенні, зокрема, й до українських земель, див.: Діба Ю. Географія початкової русі за східними джерелами *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 10: Святий Володимир Великий 1015–2015 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2016. С. 27, 36, 38.

** Місто у Галицькій землі на лівому березі ріки Сян; тепер – м. Сянок, центр гміни Підкарпатського воєводства у Польщі.

¹⁵ Іпатьевская летопись. Стб. 406.

планах, проте, політичний кордон, який втановився там, порушували не так часто. Наприклад, під час міжусобної боротьби руських князів за галицький стіл у 1238–1239 рр. війська Данила Романовича не переслідували ворожих загонів Ростислава Михайловича, що рятувалися втечею до Угорщини далі, ніж до Карпат “и гнаша по нихъ до Горы и возвратишася”¹⁶.

Зрозуміло, що природні особливості Карпат мали значний вплив на формування українських етнографічних та політичних границь із сусідніми землями в епоху Середньовіччя. Комплекс природно-географічних факторів значною мірою зумовлював характер господарських занять населення, а вони, в свою чергу, впливали на форми сільських поселень та забудову дворів, специфіку господарських будівель¹⁷. Ще понад сто років тому Микола Дашкевич, стверджуючи проходження лінії галицько-угорського кордону вздовж Карпатського хребта, звернув увагу, що пізніший (мабуть, кінця XIV ст.) список руських міст Воскресенського літопису називає руськими ряд міст у самих горах¹⁸. Це підкреслював й Микола Котляр¹⁹. Характеризуючи Карпати як фізично-географічний чинник у політичній географії України, Степан Рудницький зробив висновок, що “вони не творили навіть доброї границі поміж Угорщиною та Галицько-Волинською державою” і це негативно вплинуло на українські території, бо вони порівняно легко піддавались угорським нападам. “З другого боку, політичний вплив галицьких князів і королів не здержувався на верхівині Карпатів, а йшов на угорські доли (початок XIV ст.)”²⁰.

У Галицько-Волинському літописі знаходимо скупі відомості також про передгірські частини Карпат. Це, насамперед, дві згадки про так зване Підгір'я. У першому випадку йдеться, мабуть, про природно-історичну область Підкарпаття у верхів'ях Сяну та Дністра*, де під час міжусобної боротьби за галицький стіл у 1236 р. зупинявся зі своїми військами князь Михайло Всеволодович: “Михайлови же стоащоу на Подъгораи²⁸. хотащю снагиса с Кондратомъ. и вжидающю Половецъ со Изаславомъ”²¹. У зв'язку з тим, що формулювання даного речення дуже подібне до того, яке знаходиться у літописі кількома рядками вище від наведеного, в якому йдеться не про якусь ширшу територію, а саме про місто Холм, Підгір'я, а, точніше, – Підгорай правильніше трактувати як назву города у північній частині Звенигородського князівства. І Крип'якевич припускав, що Підгорай розташовувався на місці городища, залишки якого збереглися у селі Зарудці Жовківського р-ну Львівської обла. Тим більше, що у XIV ст., як зазначає той же ж історик, згадується Підгорайська волость²². “Підгірською”²³ (у перекладі Леоніда Махновця) або ж “горноюу страну Перемышльскоую”²⁴ називав літописець Перемишльську землю. Ще один раз Підгір'ям поіменовано, очевидно природно-історичну область Підкарпаття на південь від верхів'їв Вісли**. Нотатка пов'язана з описом

¹⁶ Там же. Стб. 778.

¹⁷ Сілецький Р. Сільське поселення та садиба в Українських Карпатах XIX – початку XX століть. Київ, 1994. С. 12.

¹⁸ Дашкевич Н. П. Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным источникам. Киев, 1873. С. 64.

¹⁹ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Вольнской Руси IX–XIII вв. Киев, 1985. С. 94.

²⁰ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. Львів, 1994. С. 121.

* Колись – горішня частина Галицької землі, тепер ця територія відповідає південній частині Львівської області.

²¹ Ипатьевская летопись. Стб. 775.

²² Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 34.

²³ Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. Київ, 1989. С. 398.

²⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 789.

** Колись – частина Лядської землі, тепер – частина Підкарпатського воєводства у Польщі.

війни Данила та Василька Романовичів з Болеславом Сидливим: “Данилови же со братомъ Василкомъ. заратившимса с Болеславомъ. княземъ Ладъскимъ. Внидоста во землю Ладъскоую. четырма дорогами. самъ Данило ваева школо Люблина. а Василко. по Изволи и. по Ладѣ школо Бѣлое. Дворьскый же Вндрѣи по Сланю. а Вышата воева Подъгорье”²⁵. Якоюсь конкретною інформацією, крім тієї, що несе сама назва Підгір’я (вона, між іншим, прочитується по-різному), щодо особливостей рельєфу у літописах немає. Стосовно ж геополітичної ролі Підгір’я (у другому значенні) маємо підтвердження проходження через його територію однієї із чотирьох доріг з Галицько-Волинської землі в Лядську землю.

Крім Карпат на сторінках літописів згадано й інші гори, хоча там і не вказано їхніх назв. Проте з повідомлень про описані події, як правило, легко можна здогадатися про які саме гори йдеться. Так, під 1144 р. записано: “и ста Всеволодъ по сеи сторонѣ града. а Володимиръ ста шб оноу стороною шведъ с горы. а между ими рѣка Бѣлка”²⁶. “...и повелѣ имъ Всеволодъ. чинити гати. комоуждо своему полкоу. и заоутра. переидоша рѣкоу. и взаша. горы за Володимеромъ. Володимеръ же мна. яко к немуо идоуть. и ста исполчивъса передъ городомъ. на болоньи симъ же баше. полкомъ нѣлзѣ битиса. с ними тѣсноты ради. зане бахоу болота пришли. по шли на подъ горы. тѣм же взидоша Роустии полци на горы. и заидоша ѿ Перемышла и ѿ Галича видивше. же то Галичане. Съчпоуша рекоуче. мы сде стоимы”²⁷. Наведений уривок опдає рідкісний для літописної традиції, хоча й так само принагідний опис західної частини Гологоро-Кременецького кряжу на південь від Звенигорода. Гологори – це одна з трьох (разом з Вороняками і Кременецькими горами) частина вказаного кряжу. Якраз на північному заході її характеризує крутий уступ до Малого Полісся, де виступають заболочені терени. Топонімом, який відображає певну особливість рельєфу даної території, є Голі Гори (Гологори). Там під час війни 1144 р. стояв князь Володимирко Володаревич зі своїм військом. А під 1231 р. у літописі згаданий галицький боярин Клим’ята з Голих Гір²⁸. Дискусійним залишається питання якого об’єкта стосується сама назва – города чи лише укріпленої садиби, або ж урочища. Станують версією підтримував Ніколай Барсов²⁹, який локалізував літописний топонім Голі Гори на місці села Гологори³⁰, де збереглося городище (тепер у Золочівському р-ні Львівської обл.). Назва вказує на відсутність лісу в даній місцевості Гологоро-Кременецького кряжу. Про східну частину кряжу – Кременецькі гори знаходимо літописну згадку під 1233 р., коли угорський королевич Андрій з військами, до складу яких, крім угорців, входили загопи бунтівних галицьких бояр та болохівських “князів”, вторгся на Волинь. Данило і Василько Романовичі наздогнали угорців уже на Волині біля города Шумська на річці Велі* у напрямку до города Торчева**. Тоді “оувѣдав же Андрѣи королевичъ. исполчивъ полькы свое. иде противоу емоу. сирѣчь на сѣчу. идоущоу

²⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 795–796.

²⁶ У Лаврентієвському літописі, мабуть, хибно – “рѣка мѣлка”: Лаврентьевская летопись ПСРЛ. Т. 1. Москва, 1997. Стб. 311.

²⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 315.

²⁸ Там же. Стб. 765.

²⁹ Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии: География Начальной летописи. Варшава, 1885. С. 117–118.

³⁰ Его же. Географический словарь Русской земли. Вильно, 1865. С. 65.

* Колись Город у Київській землі (Погорина), центр князівства; тепер – смт. Шумське (збереглося городище між селами Бриків та Онишківці), районний центр Тернопільської обл.

** Город у Волинській землі, очевидно, на лівому березі р. Ікви, правій притоці Стиру; тепер, можливо, – смт. Почаїв (колишнє село Новий Тараж, де є городище Десять Валів) Крем’янецького р-ну Тернопільської обл.

емоу по ровни. Данилови же и Василкови. съехати бѣ со високихъ горъ. и инии же бранахоу. да бѣхомъ стали на гора^х бранахоу³¹. Тут літописець потрактував Крем'янецькі гори "високими", що, мабуть, здатне вказати на нього як чоловіка рівнини. Для порівняння: Карпати названі "горами великими" (див вище).

У Галицько-Волинському літописі зберігся цікавий запис стосовно горбів Розточчя. Це згадка про місцевість, яка називалась Ворота: "се же бѣшеть мѣсто твердо. зане неможно бѣ^ѣ вбити его никоуда же. тѣм же нарѣчашуться Ворота тѣснотою своєю"³². Слова "мѣсто твердо" перекладають сучасною українською мовою по-різному. Наприклад, І. Крип'якевич подавав "місце оборонне"³³, Л. Махновець – "місце неприступне"³⁴.

Не можна погодитися з поглядом деяких дослідників, згідно з яким вжитий термін "Ворота" стосується не характеристики рельєфу, а особливостей лісового покриву місцевості, тобто "Ворота" – це прохід крізь просіку через ліси, а не поміж горбами³⁵. Названий об'єкт згадано в контексті розповіді про польсько-руську війну 1266 р. Тоді князь Василько Романович пішов до Тернави³⁶ на зустріч з польським князем Болеславом, але дізнався по дорозі туди в Грабовці*, що "Лаховѣ леств оучинилѣ. к соимови не шли. но вбишешде школо на Ворота. и тако поидоша к Белзоу. и почаша воевати. и села жечи"³⁷. Отже, "Ворота" – це стратегічно важливий перехід через горби Розточчя. 1268 р. цим переходом польські війська вдерлися до Белзької землі. Коли ж вони поверталися назад, саме тут їх наздогнав князь Шварно Данилович, але у бою зазнав поразки³⁸. Місцезнаходження Воріт давно пробували визначити різні дослідники. Локалізував їх ще Ісидор Шараневич, з яким пізніше погоджувався І. Крип'якевич³⁹, – на південь від міста Потелича** біля села Вороблячин Яворівського р-ну Львівської обл. У Вороблячині є потік Воротний і частина села з назвою Воротня. Менш аргументованими видаються локалізації інших учених. Так, М. Барсов указував на їх розташування біля міста Перевореська***, де є село Превратно⁴⁰. Його думку аргументовано заперечив А. І. Бунін, відзначивши розташування вказаного поселення занадто далеко від Тернави та його локалізацію у рівнинній місцевості. А. І. Бунін писав, що через 15 верст на південний схід від Тернави починається гірський кряж, розсічений ущелиною, що виходить на річку Гораець. На його думку, це й були літописні Ворота⁴¹. З останнім поглядом погодився М. Котляр⁴². Різні версії про місцезнаходження літописних Воріт навів Л. Махновець⁴³: Ворота – ущелина у Волинській землі,

³¹ Ипатьевская летопись. Стб. 767.

³² Там же. Стб. 866.

³³ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 31.

³⁴ Літопис Руский. С. 427.

³⁵ Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном. Львів, 1925. С. 85.

³⁶ Город у Лядській землі (Мала Польща) біля лівого берега Пора (лівої притоки Вепра), тепер – село Тарнувка Венкша Високівської гміни Люблінського воєводства у Польщі.

* Город у Волинській землі на правому березі р. Волиці (правею притоки Вепра); тепер – село Грабовець, центр гміни Люблінського воєводства у Польщі.

³⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 865.

³⁸ Там же. Стб. 866.

³⁹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 31.

** Тепер село Потелич Жовківського р-ну Львівської обл.

*** Город у Галицькій землі на правому березі річки Млечки (правої притоки Віслока, лівої притоки Сяну); тепер – місто Пшеворск, центр гміни Підкарпатського воєводства на території Польщі.

⁴⁰ Барсов Н. П. Очерки... С. 268–269.

⁴¹ Бунин А. И. Где находились ворота, упоминаемые в летописи под 1268 г. *Известия XI Археологического съезда в Киеве*. Киев, 1899. № 12. С. 177–178.

⁴² Котляр Н. Ф. Формирование... С. 169.

⁴³ Літопис Руский. С. 545.

очевидно, в межиріччі верхів'їв Гучви (лівої притоки Західного Бугу), Вепра і Солокії (лівих приток Західного Бугу), тепер – поблизу міста Томашув Любельський, центру гміни Люблінського воєводства в Польщі; в Сутійську (город у Волинській землі на правому березі Пора, лівої притоки Вепра, тепер – село Сонзядка, городище Радечницької гміни Люблінського воєводства у Польщі; коло населеного пункту Звезжинець цього ж воєводства у Польщі).

Під 1225 р. літописець згадав Лису Гору. Туди прийшов князь Мстислав Мстиславович Удатний, маючи намір воювати зі своїм зятем, князем Данилом Романовичем: “приде на Лысоую Горю”⁴⁴. Л. Махновець вказав, що Лиса Гора, Лисогори, або ж Лисогірське пасмо є частиною Свентокшижських гір у Лядській землі (Мала Польща), тепер – на півдні Бодзентинської гміни неподалік від Кельц у Польщі⁴⁵, однак зазначений терен не міг ареною відповідних подій. Віталій Ляска переконливо ідентифікував місцевість на терені Гологірського краю жу поблизу літописного Рожного поля⁴⁶ неподалік від історичного Звенигорода.

Від особливостей рельєфу певної місцевості походить ряд назв міст і урочищ на території Галицько-Волинської держави. Для дослідження того, як специфіка рельєфу відображалася на урбанізаційних процесах у галицьких і волинських землях періоду середньовіччя, виняткове значення мають дані археології. Тут, насамперед, привернемо увагу до літописних свідчень, з цінною інформацією для вивчення даного питання. Для па прикладу варто взяти опис обставин закладання близько 1237 р. міста Холм*: “Холмъ бо городъ сиче бы^с созданъ. Бжїимъ веленьемъ. Данилови бо княжащюу. во Володимѣрѣ созда градъ Оугорескъ. и постави во немъ пискоупа. издащюу же емоу по полю. и ловы дѣющюу. и видѣ мѣсто красно. и лѣсно на горѣ. вбъходащюу вкروطъ его полю. и вопроша. тоземѣць. како именуеться мѣсто се . шни же рекоша Холмъ емоу. има есть и возлюбивъ мѣсто то . и помысли да сожижеть на немъ градець малъ”⁴⁷. Між іншим, під час певною мірою подібної ситуації, при поверненні Данила з походу до Чехів (1253), у літописі згадана ще одна гора, яка потрапила до поля зору князя. З цієї нагоди зроблено запис: “Данилоу же королеви идоущюу емоу. по езерюу и видѣ при березѣ. горо красноу. и градъ бывш на неи. преже именовъ Рай”⁴⁸.

РІВНИНИ (ПОЛЯ), ДОЛИНИ, ЯРИ, ПЕЧЕРИ

Вибираючи літописні відомості про рельєф різних територій Галицько-Волинської держави, не можна оминати такого географічного поняття, як Пониззя (пізніше – Поділля)⁴⁹. Це природно-історична область у південно-східній частині Галицької землі в басейні середньої та нижньої течії Дністра; тепер – північна частина Чернівецької, південна частина Тернопільської, південна частина Хмельницької, південно-західна частина Вінницької областей та східна частина Молдови. Назва зафіксована у літописах від 1230-х років і відображає

⁴⁴Ипатьевская летопись. Стб. 745.

⁴⁵Літопис Руський. С. 556

⁴⁶Ляска В. Лиса гора на Голих горах (причинок до топонімічного ландшафту галицько-волинського пограниччя в добу Романовичів) *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2015. С. 217–228.

* Город у Волинській землі на правому березі Угерки, лівої притоки Західного Бугу,

центр князівства, столиця короля Данила Романовича, тепер – місто Хелм на території Польщі.

⁴⁷Ипатьевская летопись. Стб. 842.

⁴⁸Там же. Стб. 828. За Л. Махновцем, Рай ідентичний з городом у Ятвязькій землі на північному березі озера Лик; тепер – місто Елк, центр гміни Підляського воєводства на території Польщі: Літопис Руський. С. 566.

⁴⁹Ипатьевская летопись. Стб. 750, 752, 758, 789; Літопис Руський. С.383, 384, 386, 398.

не так характер рельєфу, низинний до Карпат⁵⁰, як означає територію обабіч Дністра нижче Галича.

Характеристики, достатньої для описування фізико-географічних особливостей рівнинних місцевостей на території Галицько-Волинської держави, у літописах майже немає. Очевидно, це також пов'язано зі специфічною термінологією, яку використано для опису рівнин. Рівнина в уявленні давніх авторів – перш за все, “поле”. Причому, в мешканців різних фізико-географічних зон – лісової, лісостепової, степової – слово “поле” мало різне значення.

Згідно зі спостереженнями С. Кірікова⁵¹, ще Ізмаїл Срезневський, використавши тексти X–XIV і – частково – XV–XVI ст., дійшов висновку про значення слова “поле” як “степ”. У цьому ж сенсі його вжив також автор “Слова о полку Ігоревім”⁵². В окремих випадках, як зауважив Володимир Довженюк⁵³, під “полем” треба розуміти не “степ”, а “перелог” – систему землеробства, за якою після кількох років використання ґрунту і його виснаження ділянку залишали для “відпочинку” – природного відтворення родючості впродовж 10–25 років і більше, згодом землю знову розорювали. З таким трактуванням поняття не погодився С. Кіріков. Він зробив висновок, що у писемних джерелах X–XIII ст. всюди, де згадано “поле” у степовій і лісостеповій зонах, воно означає степ⁵⁴. Правда, для мешканців лісової зони слово “поле” мало в XI–XIII ст. інше значення. Під ним розуміли обширні території, покриті суходільною трав'янистою рослинністю. Луги ж і тоді називались лугами, як, наприклад, зафіксовані в літописному викладі біля Перемишля⁵⁵, на річці Хоморі⁵⁶, в околиці Володимира⁵⁷.

Галицька та Волинська землі X – середини XIV ст. лежали у степовій та лісостеповій зонах. Рівнини тут були вкриті як травою, так і лісом. Безлісі рівнини називалися “полем”. Так, наприклад, названо рівнину, що була довкола гори, на якій князь Данило збудував місто Холм⁵⁸. (див. вище). У “Повісті временних літ” під 1099 р., є топонім “Рожне поле”. Там йдеться про битву князів Володаря і Василька Ростиславовичів з київським князем Святополком Ізяславовичем, який хотів відібрати від них Теребовельську волость: “и съступившаса на поли на. жьни (Хлеб. – на рожни). исполчившимъса имъ... видѣ Стополкъ яко люта брань и побѣже и прибѣже к Володимерю и Володаръ же и Василько побѣдивша стага ту . рекуща доволѣть нама на межи своей стати. и не идоста никамо же”⁵⁹. Отже, біля Рожного поля пролягала границя між Теребовельським⁶⁰ та Звенигородським і Волинським князівствами⁶¹. Незважаючи на давні спроби локалізувати Рожне поле⁶², різні версії з цього приводу існували ще донедавна⁶³: дане питання визнавали таким, що чекає вирішення

⁵⁰ Етнографія України / За ред. С. А. Марчука. Львів, 1994. С. 132.

⁵¹ Кириков В.С. Человек и природа восточноевропейской лесостепи в X – начале XIX вв. Москва, 1979. С. 14.

⁵² Слово о полку Игореве. Москва, 1959. С. 11, 13.

⁵³ Довженюк В. І. Землеробство древньої Русі. Київ, 1961. С. .

⁵⁴ Кириков В. С. Человек... С. 14.

⁵⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 449.

⁵⁶ Там же. Стб. 772.

⁵⁷ Там же. Стб. 486. До цих свідчень, зокрема, також привернув увагу: Кириков В. С. Человек... С. 14.

⁵⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 842.

⁵⁹ Там же. Стб. 244–245.

⁶⁰ Коляр Н.Ф. Формирование... С. 96.

⁶¹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 34.

⁶² Зубрицкий Д. История древнего Галичско-русского княжества. Т. 2. Львов, 1852. С. 33; Грушевський М. Рожне поле *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі – ЗНТШ). Т. 77. Львів, 1907. С. 171–173 (та ін.).

⁶³ Наприклад, з приводу топографії “Рожного поля” див.: Купчинский О. Микротопонимия как источник исторической географии *Вопросы географии*. Сб. 70: Изучение географических названий. Москва, 1966. С. 128–130.

(що неодноразово підкреслювали дослідники)⁶⁴. Певною мірою світло на місцезнаходження Рожного поля здатна пролити розповідь Суздальського літопису про похід князя Всеволода Ольговича київського на князя Володимирка Володаревича 1144 р. Там розповідається, що Володимирко спершу зустрів князівську коаліцію на чолі зі Всеволодом на східній границі своїх володінь, але противники виявилися на різних берегах Серету і вирушили вздовж річки до її верхів'їв. "И на Рожни Поли не могома ся бити, зане Володимер стоя на Голых Горах"⁶⁵. Наведені факти дають більше підстав погодитися з думкою таких авторитетних істориків як М. Грушевський та І. Крип'якевич, що Рожне поле знаходилося на самім верхів'ї бузького поріччя, в сусідстві "Гологір", тобто "коло теп. Золочева"⁶⁶, точніше – на захід від міста⁶⁷, а не там, де тепер на лівому березі річки Стир знаходиться село Ражнів Бродівського р-ну Львівської обл., як свого часу визначив Л. Махновець⁶⁸. Остаточню цю проблему на підставі даних топонімії вдалося з'ясувати О. Купчинському, який визначив його знаходження поблизу села Бортків⁶⁹ Золочівського р-ну Львівської обл.

Такі поля, як Рожне, були також і в інших галицьких та волинських землях. Вони служили важливими стратегічними об'єктами того часу. Наприклад, коли Телебуга змусив волинських князів брати участь у поході проти ляхів (1283[6791]), то вони прийшли на "Боужьковское поле . и тоу перезрѣша своѣ полкы"⁷⁰. Але, здебільшого, ці поля служили знаними місцями битв, у яких, нерідко, брали участь значні сили супротивників з обох сторін. Так, зокрема, сталася битва на "полю Пиньскумоу"⁷¹ (кінець1243 – початок 1244 (6754) [1246]), коли князі Данило і Василько Романовичі перемогли литовське військо.

Певну інформацію про особливості рельєфу середньої частини Гологоро-Кременецького кряжу – Вороняків – знаходимо у визначній пам'ятці давньоруського епосу – "Слові о полку Ігоревім". Автор "Слова", згадуючи окремі урочища в околицях міста Пліснеська* називає "дебрь Кисаню". Деякі дослідники відносять це відсилання до т. зв. "темних місць" "Слова" і вважають, що йдеться про перекладовану "дебрь Кияню" – яр біля півніжжя Київських гір. Але переконливих логічних доказів для такого припущення немає. Відомостей про те, що у Києві було таке урочище не віднайдено. Натомість там, де колись стояв Пліснеськ, точніше – у південно-західній частині городища, досі збереглася назва яру "Кисарки", що має однаковий корінь зі словом "Кисаня".

⁶⁴ Петегирич В., Павлів Д. Археологія у дослідженнях членів НТШ у Львові ЗНТШ. Т. 222: Праці Історично-філософської секції. Львів, 1996. С. 414.

⁶⁵ Цит. за: Котляр Н. Ф. Формирование... С. 96.

⁶⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2: XI–XIII вік. Львів, 2005. С. 372, 412.

⁶⁷ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 69.

⁶⁸ Географічно-археологічно-етнографічний показчик *Літопис Руський*. С. 567.

⁶⁹ Купчинський О. Літописні географічні назви "Микулин" і "Рожне поле" та їх історична територія у XI–XIII століттях *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича.

Львів, 2006–2007. С. 86–87. Пор.: Ляска В. Лиса гора... С. 222; Його ж. Голі Гори та Печера Домажирова: причинки до історичної географії галицько-волинського пограниччя у першій половині XIII століття *Colloquia Russica*. Series 2, vol. 3: Данило Романович і його часи / За ред. В. Нагірного і М. Волощука. Івано-Франківськ; Краків, 2017. С. 17–18.

⁷⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 892. Буковичі – село у Волинській землі на лівому березі Луги, правої притоки Західного Бугу, тепер – село Бужковичі Іваничівського р-ну Волинської обл.

⁷¹ Ипатьевская летопись. Стб. 797.

* Город у Галицькій землі недалеко від витоків Західного Бугу, тепер – знане городище біля села Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл.

Ще один “яр глибокий” – “Данилови женоушоу чересь дебрь глоубокоюу . на Оугры”⁷² – без конкретної назви згадано у Галицько-Волинському літописі в описі битви (1245) поблизу міста Ярослав на лівому березі річки Сян⁷³, тепер на території Польщі, коли війська на чолі з Данилом і Васильком Романовичів перемогли угорців, поляків, князя Ростислава Михайловича Чернігівського та прихильних до нього бояр, які хотіли правити Галицько-Волинським князівством.

Поняття печера фігурує у літописі як складова назви не ідентифікованого населеного пункту, до якого Данило Романович підійшов після упокорення Болохівської землі наприкінці 1241 р. “и пришедъ ко Печеръ Домамири”⁷⁴. Як видно з подальшого викладу, він повинен був знаходитися десь по дорозі від Болохівської землі до Галича. Віталій Ляска ідентифікував її з печерою та археологічним комплексом у селі Страдч Яворівського р-ну Львівської обл., аргументуючи свої міркування, зокрема, й результатами археологічних досліджень найближчої околиці⁷⁵

Наведені приклади окреслюють коло найважливіших відомостей з історичної геоморфології і території Галицько-Волинської держави, засвідчених у Галицько-Волинському літописі. Попри відзначений незмінно випадковий та принагідний, насамперед побіжний характер таких переказів, вони не тільки окреслюють певну сукупність фактів історично-географічного контексту як одного з важливих окремих аспектів унікального джерела західноукраїнської історії XIII ст. З тих чи різних причин такі свідчення незмінно привертають увагу дослідників, насамперед істориків. На це, зокрема, вказує встановлення їх зосередженими зусиллями упродовж останніх десятиліть місцезнаходження окремих давніше не ідентифікованих пунктів, згаданих у літописі. Однак частина з них усе ще так і продовжують залишатися нерозгаданими. Тому історично-географічний контекст не тільки сам по собі, а ще й з цього додаткового, ніби – цілком “практичного” огляду, надалі залишається одним з перспективних напрямів студій над відповідним колом проблем, збереженим на сторінках хроніки Романовичів.

Львівський національний університет імені Івана Франка

⁷²Ипатьевская летопись. Стб. 804.

⁷³Літопис Руський. С. 403. Тоді місто Ярослав належало до Перемишльської зем-

лі, тепер – центр повіту Підкарпатського воєводства у Польщі.

⁷⁴Ипатьевская летопись. Стб. 793.

⁷⁵Ляска В. Голі Гори... С. 21–30.